

**Hər bir xalqın tarixi mövcudluğu göstərir ki, onun üzləndiyi çətin sınaqlardan çıxması və gələcəyə doğru getməsi bu toplulun yurdsevərliyi, vətəni, dilini, tarixi irsini qoruya bilməsi ilə mümkündür. Zaman tarixi hadisələrin düzgün qiymətləndirilməsi baxımından ən ədalətli hakimdir.**

Bir xalqın mədəniyyətini, qəhrəmanlığını onun tarixən yaşadığı ərazilər özündə yaşadır. Bu baxımdan Azərbaycan əraziləri elə sivilizasiyanın inkişafına başladığı ən qədim tarixi insan məskənlərindən hesab olunur. Bütün tarixi mənbələr sübut edir ki, hazırkı Ermənistanın əhatə etdiyi ərazilər vaxtilə azərbaycanlıların sıx şəkildə məskunlaşdıqları ərazilər olmuşdur. Tarixi xəritələrə istinadən bu ərazilərin yer adları və insan məskənləri açıq şəkildə göstərilmişdir. Hətta yer adları Zəngibasar, Vedibasar, İrəvan mahalı, Göyçə mahalı adları ilə xəritələrə köçürülmüşdür. Adlarını qeyd etdiyimiz bölgələr Qərbi Azərbaycanın ən böyük əraziləri hesab olunurdu.

İndiki Ermənistan mövcud olan Azərbaycan türklərinin məskunlaşdığı mahallarda orta əsrlərdə elm, sənət, musiqi, xüsusən aşiq yaradıcılığı inkişaf etmişdi. Qərbi Azərbaycanda tarixən yaşamış insanlar əsas etibarilə coğrafi şəraitinə görə əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olmuşlar. Lakin son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində soydaşlarımız ağır məhrumiyyətlərlə üzleşərək, milli faciyyəyə məruz qalmışlar.

Bir xalqın tarixini, dilini və mədəni irsini öyrənmək üçün onun tarixən məskunlaşdığı ərazilərə nəzər salmaq gərəkdir. Qərbi Azərbaycanın əsl sakinləri türkdilli xalq olmuşdur. Azərbaycan türkləri indiki Ermənistan ərazilərində e.ə. II əsrdən yaşamağa başlamışlar. Bu ərazilərdə yaşayan ilk qədim tayfalarından biri kimlərdir? Kimlərdir qədim türk tayfası olaraq məhz bu ərazilərdə məskunlaşmışlar.

Sözsüz ki, bu faktı əsaslı şəkildə sübut edən amillərdən biri tarixi toponimlərdir. Bu tayfanın adı indiki Ermənistan ərazilərinin yer adlarında öz əksini tapır. Hətta indiki Ermənistan Respublikasının paytaxtı İrəvan yaxınlığında Qəmərlı və Eçmiədzin rayonlarında elə yer adları var ki, qədim kimlər türk tayfasının adını özündə ehs etdirir. Tarixi mənbələr bir daha təsdiqləyir ki, indiki Ermənistan əraziləri qədim türk əraziləridir.

Bu ərazilərdəki toponimlərdə heç bir erməni izinə rast gəlmək mümkün deyildir. Hətta antropoloqlar arxeoloji araşdırmaları zamanı ermənilərin qalıqlarının iki əsrdən artıq bir zamanı əhatə etmədiyini vurğulayırlar. İrəvan xanlığı işğal edildikdən sonra Çar Rusiyası ilə Qacarlar arasında 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən, İran və Osmanlı ərazisindən minlərlə erməni ailələri İrəvan, Qarabağ, Naxçıvan, Borçalı ərazilərində münbit torpaqlarda məskunlaşdılar. Onlar 6 il ərzində vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad oldular. Çar Rusiyasının bu köçürmə siyasətinin məqsədi Osmanlı ilə Azərbaycan arasında bufer zona yaratmaq idi və bu məkrli plan baş tutduqdan sonra onun istiqamətləri daha da genişləndirildi.

İstər Güllüstan, istərsə də Türkmənçay müqavilələri həm Qərbi, həm də Cənubi azərbaycanlılara qarşı xəyanət aksiyaları idi. Qafqazda azərbaycanlılara qarşı aparılan məqsədyönlü soyqırımı siyasəti bu xalqın tarixində silinməz izlər qoydu. Bu, bir həqiqətdir ki, Qərbi Azərbaycan bizim bütöv Azərbaycanın bir parçasıdır.

Tarixin ədalətsizlik qurbanına çevrilmiş aborigen əhaliyə – azərbaycanlılara qarşı XIX əsrin əvvəllərindən başlayan soyqırımı, deportasiya, terror aktları mərhələ-mərhələ həyata keçirildi. 1905–1907-ci illər Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımı, 1918-ci ildə Bakıda və digər ərazilərimizdə kütləvi qırğın aktları, 30-cu illərdə ermənilərin soydaşlarımızın repressiya olunmasında fəal iştirakları onların türklərə qarşı açıq şəkildə qəzəbini və nifrətini əks etdirirdi. Çünki soyqırımı zamanı daşnaklar qəddarlıqlarını mülki insanların, gənahlisiz qadın, qoca və uşaqların üzərinə tətbiq edirdilər.

1948–1953-cü illərdə Qərbi Azərbaycan torpaqlarından 150 mindən artıq soydaşımız deportasiya edildi. Artıq yeni şüar əsasında Türksüz Ermənistan ideyasını gerçəkləşdirməyə başladılar. Nəhayət, 1987–1991-ci illərdə Qərbi Azərbaycan, indiki Ermənistan ərazisindən 250 minə yaxın soydaşımız öz ata-baba yurdlarını zorla tərk etməyə məcbur oldular.

Təəssüflər olsun ki, tarixin çətin mərhələlərindən adlayan xalqımıza qarşı ədalətsizliklər sonda onların əzəli yurdlarını tamamilə itirməsi ilə nəticələndi. Yaxın tarixə nəzər salsaq, bu ağırlığın nə qədər məşəqqətli olduğunu bir daha görə bilərik. 1987-ci ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin Moskvada öz vəzifəsindən istefa verməsindən sonra ermənilər fəallaşaraq 1987–1991-ci illərdə SSRİ dövlətinin himayəsi altında Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasını təşkil etdilər. Bu, SSRİ rəhbərliyinin xalqımıza qarşı xəyanət siyasətinin son akkordları oldu.

Sonrakı tarixi dövrlərdə də bu ədalət-

sizliyə hüquqi qiymət verilmədi. Yalnız ulu öndər Heydər Əliyev bu tarixi ədalətsizliyə siyasi qiymət vermişdir. Müstəqil Azərbaycanın Prezidenti Heydər Əliyev 1997-ci il dekabrın 18-də "1948–1953-cü illərdə azərbaycanlıların kütləvi şəkildə Ermənistan ərazilərindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası haqqında", 1998-ci ilin mart ayının 26-da "Azərbaycanlıların soyqırımı" və 2001-ci il avqust ayının 22-də "Erməni millətçələrinin apardığı etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlı-

1918–1921-ci illərdə tarixi Azərbaycan torpaqlarında ilk erməni dövləti–Ermənistan Respublikası qurulduqdan sonra ermənilər azərbaycanlılara məxsus maddi-mədəni irsə qarşı vandalcasına, dağıdıcı münasibət göstərərək öz çirkin xislətlərini bir daha göstərdilər. Bu proses 1987-ci ildən başlayan deportasiyanın son mərhələsindən bugüncə davam edir. Mədəni-tarixi abidələrimizi dağıdaraq yer üzündən silməyə çalışmışlar ki, sübut etsinlər, guya, bu yerlərin "əsl sahibləri" özləridir.

Əlbəttə, bu ideya onların bir millət olaraq xəstə tənəkkürünün, uydurmalarının göstəricisi idi. Qərbi Azərbaycanda olan bütün tarixi abidələr içərisində İrəvan qəzasındakı Xan sarayı və Sərdar məscidi tarixi ornamentləri ilə xüsusilə seçilirdi. Hətta bu möhtəşəm məscid vaxtı ilə xalq



## Qərbi azərbaycanlılar tarixi torpaqlarına qayıdacaqlar



arasında Abbas Mirzə məscidi kimi də tanınır. Bu abidə də tamamilə dağıdılmış və yerini yeni tikilər almışdır. 1766-cı ildə tikilmiş Göy Məscidin bütün minarələri dağıdılaraq məhv edilmiş, yalnız bir əsas məqberəsi saxlanılmışdır ki, onu da dünya ictimaiyyətinə fars məbədi adı altında təqdim edirlər.

Rəsmi məlumatlara görə, XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının ərazisində hər biri məmarlıq nümunəsi olan 310 məscid mövcud olmuşdur. XX əsrdə mərhələlərlə davam edən deportasiya siyasəti qədim ərazilərimizdəki tarixi abidələrimizin məhəmmətlənməsi, dağıdılıb viran qoyulması, yer adlarının erməniləşdirilməsi ilə nəticələnmişdir. Bu da onu göstərir ki, tarix səhnəsində xalqımız XX yüzilliyi faciələr, qırğınlar, soyqırımlar əsri kimi yaşamışdır.

Qərbi Azərbaycanda olduğu kimi, Qarabağda və Şərqi Zəngəzürdə 30 illik işğal dövründə də qədim abidələrimizi, bütünlükdə mədəni irsimizi talamış və dağıtmışlar. Xalqımızla birgə milli sərəvətlərimiz də vandallıq siyasətinin qurbanı olmuşdur. Ermənistan "Hərbi münasibətlər zamanı mədəni sərəvətlərin qorunması haqqında" Haaqa Konvensiyasının və "Mədəni sərəvətlərin qeyri-qanuni dövrüyyəsi haqqında" Paris Konvensiyasının müddəalarını kobudcasına pozaraq Azərbaycanın mədəni sərəvətlərini talamaqla məşğul olmuşdur.

İstər Qərbi Azərbaycan torpaqlarında, istərsə də Qarabağda qədim tarixə malik olan monumental mədəniyyət abidələrimiz ya tamamilə dağıdılaraq məhv edilmiş, ya da "erməni mədəniyyətinin" nümunələri kimi ictimaiyyətə təqdim edilmişdir. Memarlıq abidələrinin üzərindəki türk simvollarının, qədim türk yazılarının məhv edilməsi xalqımızın milli mədəniyyətinə vurulan ən ağır zərbədir. Özlərini dünyaya "qədim xalq", "mədəni ölkə" kimi tanıtmışlar, çünki tarixi baxımdan hər şeyə əsaslı şəkildə sübut edilmişdir.



məlumat əldə etmək mümkündür.

Mənbələrdə o da göstərilir ki, 1912-ci ilə qədər Qərbi Azərbaycan ərazisində, xüsusən İrəvan qəzasında 42, Eçmiədzin qəzasında 33 və Zəngəzur qəzasında 35 məscid fəaliyyət göstərmişdir. Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycanda mədəni tarixi abidələrin sayı 8 minə yaxın olmuşdur. Lakin onların demək olar ki hamısı dağıdılaraq, vandalizm siyasətinin qurbanı olmuşdur. Tarixi torpaqlarımız olan indiki Ermənistan ərazilərində çoxlu sayda tarixi-memarlıq abidələri, şərq ornamentli imarət-karvansaralar, məqbərələr mövcud olmuşdur. Bu memarlıq abidələrinə də tarixi həqiqətləri özündə yaşadan milli-mədəni irsimiz erməni vandallığının qurbanına çevrilmişdir.

Qədim Azərbaycanın tarixini özündə əks etdirən İrəvanda Təpəbaşı adlanan məhəllə geniş bir ərazini əhatə edirdi. Təəssüf ki, azərbaycanlıların məskunlaşdığı bu tarixi məkan tamamilə dağıdılaraq viran edilmişdir. Hazırda Təpəbaşı adlanan ərazilərdə Ermənistan dövləti yeni tikilər inşa edərək, azərbaycanlılara məxsus olan yaşayış yerlərini izləni tarixin səhifəsindən silməyə çalışır. Lakin buna cəhd olunsun belə, heç nə öz əzəli adını itirmir.

etməklə, artıq soydaşlarımızın bütün tarixi ata-baba torpaqlarına qayıdışını təmin etmək üçün yol açdı. Bu ədalətli siyasətin gerçəkləşməsində dövlətimizlə yanaşı ictimai təşkilatların da üzərinə böyük öhdəliklər düşür. Qərbi Azərbaycanın İcmasının yaranma zərurəti elə bu baxımdan mühüm aktualıq kəsb edir.

Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşı doğma torpaqlarımıza olan sevgini hər zaman qoruyub. Bu gün Azərbaycan həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırılır. Bu vacib məsələdə 2022-ci il 3 avqust tarixində qaçqınlar cəmiyyətinin bazasında yaradılan Qərbi Azərbaycan İcması birbaşa Ermənistan ərazilərindən kütləvi şəkildə deportasiya olunmuş azərbaycanlıların və onların varislərinin ictimai-mədəni birliyinə təmin etməkdə çox fəallıq göstərən mərkəzə çevrilmişdir. Bu İcma 1989-cu ildən fəaliyyət göstərən "Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti" İctimai Birliyinin hüquqi varisidir.

Qurumun İdarə Heyəti beynəlxalq müstəvidə fəal iş aparır. İcmanın məqsədi tarixin müəyyən dövrlərində etnik mənsubiyyətinə görə kütləvi şəkildə deportasiya olunmuş azərbaycanlıların ictimai-mədəni birliyinə nail olunmaqla, ata-baba torpaqlarımıza qayıtmaq üçün onların bütün hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə bərpası və Ermənistan ərazisində Azərbaycan xalqının yaratdığı tarixi-mədəni zəngin irsinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasından ibarətdir. 2022-ci il dekabrın 24 - də Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasının açılışında əslən Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə Prezident İlham Əliyev demişdir: "Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpaqlarımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər, tarixi faktlar, tarixi xəritələr və tariximizin özü təsdiqləyir". Prezident İlham Əliyev qeyd etdi ki, bunu dəməyə əsas verən bir çox amillər var, xalqımız əsrlər boyu öz hüquqlarını qorumaq üçün, öz tarixi torpaqlarında yaşamaq üçün böyük fədakarlıq göstərmişdir.



Görüşdə Prezident İlham Əliyev bildirdi ki, Qərbi Azərbaycanda ermənilər tərəfindən törədilmiş dağıntılar barədə məlumatlar mütləq bu icmanın xətti ilə dünya ictimaiyyətinə çatdırılmalıdır. Dövlət başçısı ziyalılarımızın nəzərinə bir daha çatdırdı ki, xüsusən tarixçilər bu istiqamətdə araşdırmalar aparmalı, Azərbaycan həqiqətlərini əks etdirən tədqiqat əsərləri yazmalı və bu əsərlər xarici dillərə tərcümə edilməlidir.

Qərbi Azərbaycan İcması az müddətdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq qəbul etdiyi sənədlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sənədlər içərisində - indiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə, sülh yolu ilə geriye qayıtmalarının təmin edilməsi barədə qəbul edilmiş konsepsiya – Qayıdış Konsepsiyası mühüm yer tutur.

Bu konsepsiyanın birinci bəndində (girişdə) rəsmi olaraq Qərbi Azərbaycan İcmasının əsas məqsədinin Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların hüquqlarının bərpası ilə məşğul olduğu öne çəkilmişdir. Bərabər, eyni zamanda indiki Ermənistan ərazisindən zorla deportasiya edilmiş azərbaycanlıların doğma yurdlarına qayıtmaları üçün İcmanın həyata keçirəcəyi fəaliyyətin məqsədləri, prinsipləri, hazırlıq və icra tədbirləri

müəyyən edilir. Burada haqlı olaraq o da bildirilir ki, Qayıdış Konsepsiyası beynəlxalq hüquqa, tarixi faktlara əsaslanır, ədalətin və sülhün bərqərar olunmasına xidmət edir.

Qayıdış Konsepsiyasında müxtəlif illərdə xalqımızın başına gətirilən müsibətlər: 1918–1921-ci illərdə Azərbaycan torpaqlarının hesabına Ermənistan Respublikasının yaradılması və torpaqlarımızın sonrakı dövrlərdə sovet rəhbərliyi tərəfindən ermənilərə verilməsi, Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların məcburi köçürülməsi prosesinin 1987–1991-ci illərdə davam etdiyi bir daha vurğulanır. Eyni zamanda Ermənistan adlanan ərazidə azərbaycanlılara məxsus olan tarixi və mədəni irs, o cümlədən məscidlər və qəbiristanlıqların kütləvi şəkildə dağıdılması, yer adlarının dəyişdirilməsi və azərbaycanlılara qarşı sistemlik xarakterli irqi ayrı-seçkililiyin həyata keçirilməsi kimi tarixi faktlar Qayıdış Konsepsiyasında öz əksini tapmışdır.

Qərbi Azərbaycana dönüşün sülh yolu ilə təmin olunması qəbul olunmuş Konsepsiyanın ana xəttini təşkil edir. Bunun bariz nümunəsi olaraq 2023-cü il 11 mart tarixində Qərbi Azərbaycan İcmasının Ermənistanın baş nazirinə göndərdiyi məktubda vurğulanı ki, icma üzvləri tarixi ata-baba yurdlarına qayıdış prosesinə sülh yolu ilə nail olmaq əzmindədirlər. İcma üzvləri məktubda vurğulayırlar ki, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində, Mülki və Siyasi Hüquqlar Üzrə Beynəlxalq Paktı da və digər mühüm beynəlxalq aktlarda geri qayıtmaq hüquqları əsaslandırılmış şəkildə təsbit olunmuşdur. Məktubda azərbaycanlıların öz evlərinə sülh yolu ilə geri qayıtmaq tələblərinin Ermənistanın ərazi bütövlüyü və ya suverenliyinə xələf gətirə biləcək şəkildə qələmə verilməsinin yolverilməz olduğu bildirilir.

Qərbi Azərbaycan İcması siyasi, hüquqi, diplomatik, sosial və mədəni istiqamətlərdə fəaliyyətini davam etdirir. İcma 2023-cü il 16 mart tarixində Fransa Respublikasına qarşı edərək bu ölkə rəhbərliyinin etnik və dini azlıqlara qarşı dözümsüz siyasətindən ciddi narahatlıqlarını ifadə etmişdir.

2023-cü il martın 27-də tarixində Qərbi Azərbaycan İcması UNESCO-nun baş direktoru Odri Azuleya UNESKO-nun baş direktoru Odri Azuleya ünvanladığı məktubda deyilir ki, Ermənistan Azərbaycanın mədəni irsini dağıdılması insanlığa sığmayan cinayətdir. İcma üzvləri mədəni irsin vəziyyətinin monitorinqi üçün fakt-araşdırıcı missiya göndərmələrini xahiş edir. Məktubda o da bildirilir ki, Azərbaycanın mədəni irsini planlaşdırılmış şəkildə məhv edən Ermənistan hökumətinin məqsədi monoetnik və təkmədiyyətli məkan yaratmaq olmuşdur.

2023-cü il martın 30-da tarixində Qərbi Azərbaycan İcması Avropa İttifaqı'nın Ermənistanıdakı missiyasının rəhbəri Markus Ritterin qərəzli və həqiqətə uyğun olmayan bəyanatına cavab olaraq bildirir ki, Avropa İttifaqı, o cümlədən onun Ermənistanıdakı missiyası insan hüquqları sahəsində tərsfizi və mufəssəl səyləri ilə Ermənistan qovulmuş azərbaycanlıların hüquqlarına hörmət etməli və bununla da davamlı sülhün əldə olunmasına dəstək verməlidir.

2023-cü il aprelin 15-də Qərbi Azərbaycan İcmasının Ermənistanı Azərbaycan bayrağını yandırılması ilə bağlı bəyanatında deyilir ki, bütün bunlar Azərbaycana qarşı Ermənistan dövləti tərəfindən dəstəklənən və sistemli şəkildə aparılan etnik nifrət siyasətinin və azərbaycanofobiyanın göstəricisidir. Ermənilər xalqlar arasında nifrəti daha da dərinləşdirərək qorxu mühiti yaradıb azərbaycanlıları oraya qayıtmaqdan çəkindirməyə çalışsalar da, öz ata-baba torpaqlarından zorla köçürülmüş azərbaycanlıların doğma yurdlarına qayıtmasının qarşısını heç nə ala bilməz.

İnanırıq ki, fəaliyyət göstərən qısa müddət ərzində Qərbi Azərbaycan İcmasının Qərbi azərbaycanlıların hüquqlarının bərpası istiqamətində beynəlxalq təşkilatlarla ünvanladığı müraciətlər problemin beynəlxalq aləmə çatdırılması işində xüsusi rol oynayacaq. Əminlik ki, Azərbaycan dövləti Prezident İlham Əliyevin müdrik və qətiyyətli siyasəti ilə Qərbi azərbaycanlıların öz doğma yurdlarına qayıdışını təmin edəcəkdir.

**Elxan HÜSEYNOV,**  
Qərbi Azərbaycan İcması  
Ziyahlar Şurasının sədri,  
professor